

Ad fontes!

3 квітня минає 80 років від дня народження Михайла Шалати, письменника, літературознавця, критика, педагога, професора Дрогобицького університету, краєзнавця та громадського діяча. Ювіляр – автор понад 100 наукових та навчально-методичних праць, його перу належить понад 10 поетичних збірок, зокрема й для дітей. М. Шалата має державні нагороди: за заслуги перед Україною він удостоєний орденів “За трудову доблесть”, “Будівничий України” і “За заслуги III ступеня”.

Редакція журналу “Слово і Час” щиро вітає ювіляра та зичить козацького здоров’я, натхнення, щасливих миттєвостей справжнього творчого осяяння, любові й довгих років життя!

Михайло Шалата

УДК 821.161.2.09.(477.83(.86):262.12.(092)

МИТРОПОЛИТ МИХАЙЛО ЛЕВИЦЬКИЙ І ЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ ГАЛИЧИНИ ПЕРІОДУ “ВЕСНИ НАРОДІВ”

Відомо: усяке суспільно-політичне потрясіння викликає активізацію життя духовного. У цьому зв'язку цікаво й історично повчально простежити, як позначилася на українському літературному процесі в Галичині європейська революція 1848–1849 рр., і який вплив на цей процес мав тодішній духовно-релігійний лідер краю – митрополит М. Левицький. Цьому питанню й присвячена пропонована стаття.

Ключові слова: літературний процес, національна свідомість, духовне відродження, романтизм, освіта.

Mykhailo Shalata. Metropolitan Mykhailo Levytskyi and Literary Life of Galicia during ‘Spring of Nations’

It is known that any social and political shock may activate spiritual life. In this regard it is interesting and historically instructive to trace how the European revolution of 1848–1849 impacted literature in Ukrainian Galicia and what influence on that process had the spiritual and religious leader of the land, metropolitan M. Levytskyi.

Key words: literary process, national consciousness, spiritual revival, romanticism, education.

Михайло Левицький (1774 – 14.01.1858) був другим після Антона Ангеловича митрополитом відновленої в 1808 р., за австрійського цісаря Франца I, Галицької митрополії з центром у Львові. Номінував його на митрополита папа Пій VII 8 березня 1916 р., але інтронізація на митрополичий престол відбулася 13 травня 1818 р.

Був другим із черги митрополитом і першим українським примасом Галичини. Про це його сучасник Лев Кордасевич у “Зорі галицькій яко альбумі на год 1860” писав: “Уже бивший архієпископ Львовский, лат[инник] Люшин, сказал то раз митрополиту Левицкому, що Вам достоїнство Первопрестольного (Primas) в Галичині справедливо належится, ібо віросповідателі обряду греч[еско]-кат[олицкого] суть в Галичині многочисленнійшії. Достоїнство тоє, однак, тогда і позднійше архієпископам Львовским самим лат[инникам] приділявано. Доперва... Йосиф I [у 1848 р.] благоволили... митрополита М. Левицкого *Первопрестольним* в Галичині і Володимирії всемілостивійше іменовати. Для довершенія той чести г. 1856 преказав святейший архієрей Пій IX, П[апа] Р[имский]... митрополита Галицкого Михайла Левицкого Пресвітером-Кардиналом Римской церкви...” [2, 385]. Отже, тривалість митрополитства Михайла Левицького – 40 літ (від 1818 до 1858 р.).

В українській літературі взагалі початок того періоду ознаменований появою “праматері українського реалістичного театру”, драми І. Котляревського “Наталка Полтавка”, та першого твору виразно антикріпосницького спрямування – байки-казки П. Гулака-Артемівського “Пан та Собака”, а кінець періоду, тобто 1857 рік (1858-й годі брати до уваги, бо митрополита не стало на самім його початку), ознаменований виходом першого українського історичного роману (“Чорної ради” П. Куліша), “Народних оповідань” Марка Вовчка і головне – поверненням Т. Шевченка з десятирічної армійської неволі. Звичайно, найвидатнішими літературними з’явами у вказаному періоді були “Русалка Дністровая” М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького (1837) і “Кобзар” Т. Шевченка (1840). Усе це було на віку митрополита Михайла Левицького, а “Русалку Дністровую” він не просто читав, а вивчав.

Митрополитство М. Левицького припало на дуже відповідальний час, коли закладався фундамент нової української літератури і коли починалося українське національне відродження, – на дошевченківській і шевченківській періоди в нашому письменстві XIX століття. Якщо на кінець життя митрополита Наддніпрянщина вже мала велику літературу (були І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ’яненко, Є. Гребінка, Т. Шевченко, Марко Вовчок), то в письменстві Галичини, за всіх талановитих і хосенних починань М. Шашкевича, М. Устияновича, А. Могильницького й Л. Данкевича, було ще багато бродіння: до великості, а вона сюди прийшла з талантом І. Франка, лишалося далеко. “Розвій національної свідомости в Галичині, – зауважував І. Франко в розділі “Відродженє в Галичині до р. 1848” свого “Нарису українсько-руської літератури” (1910), – ішов значно відмінною дорогою, як на Україні, та сьогодні не можна вже сказати, що обі сі течії були зовсім незалежні одна від одної” [8, 101]. Безумовно, переважало в українській літературі Галичини та Наддніпрянщини спільне: творили ж бо цю літературу діти однієї нації. Щодо відмінності процесу, то на Наддніпрянщині на нього найбільше впливала Росія, натомість Наддністріянщина зазнавала широкого впливу всієї Європи.

У грудні 1836 р. – у час виходу “Русалки Дністрової” – митрополит М. Левицький, спонуканий австрійським крайовим урядом, звелів ректорові Львівської духовної семінарії перевірити, чи не читають семінаристи забороненої політичної літератури (у Галичині після антиросійського повстання в Польщі 1830–1831 рр. було неспокойно). Під час ревізії в семінаристів не знайшли нічого відверто революційного, зате виявили, що читають вони в оригіналі чи в перекладах німецькою або польською твори Овідія, Вольтера, С. Річардсона, В. Скотта, Й.-Ф. Шиллера, Г.-А. Бюргера, А.-Ф. Коцебу, К. Піхлер [4].

Усієї сили впливів європейського письменства на процес становлення нової української літератури в Галичині сьогодні не збагнути: в історії губиться багато імен і фактів. Приміром, твори нині забутої австрійської письменниці Кароліни Піхлер (1769 – 1843) свого часу виходили в 60-ти томах (*Sämmtliche Werke von Karolina Pichler. – Wien, 1820–1845*), і певно, що її історичні романи, зокрема “Облога Відня в 1683 р.” та ін., як і деякі її патріотичні драми, не пройшли повз увагу М. Шашкевича, М. Устияновича, А. Могильницького та, власне, чи не кожного галичанина, який брався тоді за літературну працю.

Цікаво, чи не родич цієї письменниці чеський літератор і мовознавець Карел Піхлер (1811–1865)? Не без того, що було в його родоводі українське коріння. Будучи урядовцем у Львові, К. Піхлер написав і видав для інших урядовців краю німецькомовний підручник української (“руської”) мови (*Kurzgefasste Russinische Sprachlehre von Karl Pichler. – Lemberg <–Wien>, 1849*), створив буквар для українських дітей Галичини (Буквар руско-славенській, во употребленіе руского юношества. – Львіград, 1857).

Уболіваючи над тим, щоб ми не жили плодами лиш чужих розвинутих культур, щоби і в нас не було “в ума джерелах посухи”, А. Могильницький у посланні “Ученим членам Рускої Матиці” (1849) широко закликав галицьку письменницьку братію відповідально взятися за творення великої літератури рідною мовою:

Нащо гадками старого Вергіля
Справляти скиби родимого плуга,
Сли тяжкий колос Покутя, Поділя
Жнется при піснях і в жерелах Буга?

Що плюндрувати шиллери і ґети,
Томка, адами, бальзакі, байрони,
Сли з руской груди виснуют поети
Родимой пісні найсолодші тони?

Нащо мудрости правди і вимови
Брати з “Пандектів”, з Геґля, Цицерона,
Сли звук родимий і розум здоровий
Мудрість і правду возьму з свого лона?

Як світло Боже правди святой, віри
Чужий язик нам голосити сміє?
Ци праву віру і молитви щирі
В язиці нашім Бог не розуміє?.. [5, 354]

Сам А. Могильницький у той час працював над поемою-повістю “Скит Манявський”, яка, на його думку, мала стати “галицькою Іліадою”.

Взагалі-то до появи “Русалки Дністрової” української літератури в Галичині фактично не було. Видана у Відні 1822 р. віршована книжечка Йосифа Левицького “Учащемуся младенчеству” – ще не література. Усяк, кому вдавалося що-небудь надрукувати (української періодики ще не було: вона починається щойно 1848 р.), уже вважався письменником.

Рідною мовою в підавстрійській Галичині українська інтелігенція не спілкувалася. Ця мова повнокровно жила лише в устах селянства. Для науки, культури, політики вона, століттями зневажувана колоніальними режимами, вважалася непридатною, бо, мовляв, “не вироблена”. І яким громом серед ясного неба стала українська промова М. Шашкевича 12 лютого 1835 р. у Львівській духовній семінарії – промова... на звеличення австрійського монарха! Таку промову, за розпорядженням митрополита М. Левицького, з 1834 року мав щомісяця виголошувати в цьому навчальному закладі хтось із найкращих семінаристів. Так було задумано, щоб відвертати молодь від навіяних польським повстанням революційних настроїв. У списку таких семінаристів-промовців за 1834–1841 рр. вказано, що лише М. Шашкевич, а пізніше А. Могильницький (1839) та Р. Мох (1841) відважилися говорити українською мовою. Правда, у 1837 р. Шашкевичів приятель Р. Пасичинський промовляв частково українською, частково німецькою. Усі інші промовці послуговувалися німецькою, польською або латинською (молоді українці в семінарії, як бачимо, вільно володіли кількома мовами) [4].

Про сміливість Шашкевичевого прикладу, який можна передати пізнішими словами Т. Шевченка “і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь”, можемо судити з такого факту. У 1839 р. з нагоди приїзду до Львова архієпископа Франца-Карла А. Могильницький видав українською мовою віршований панегірик. Цензура пропустила, але митрополит М. Левицький звелів увесь наклад конфіскувати, заявивши: “Niemożna tak prostym językiem takiego dostojnika witać” (польськ.: “Не можна такою простою мовою такого достойника вітати”) [4].

Митрополит Левицький теж дотримувався думки, що українська мова “не вироблена”. Свої послання-відозви до духовенства він писав, як правило, латинською або польською. Але сказати, що не був він українським патріотом, означало б неабияк згрішити супроти правди. Митрополит, як ніхто в його час, багато зробив для розвитку шкільної української освіти в Галичині, хотів, щоб українська мова якнайшвидше “виробилася” й могла, зокрема, конкурувати з мовами розвинених літератур Європи. І не дивина: у його час лише почали творитися перші граматики української мови. До того ж, зважмо, ці граматики були польською (І. Могильницького, І. Вагилевича, Й. Лозинського), латинською (М. Лучкая), німецькою (Й. Левицького) мовами, так званим язичієм (Я. Головацького). Ще будучи Перемишльським єпископом, у 1816 р. М. Левицький разом із граматиком о. Іваном Могильницьким створив Перемишльське наукове товариство греко-католицьких священників, яке мало дбати про піднесення української освіти в єпархії, і це була перша такого типу українська інституція в Галичині [3, 433].

Саме підручники “Наука християнская по ряду катехизма нормального к ползи дітей парафіяльних” та “Буквар славено-русского языка” (автором обох вважається І. Могильницький), видані “за благословенієм і повелінієм Є[го] Пр[ео]священства” кир Михаїла Левицького” відповідно в 1815 і 1816 рр. у Буді (там, де згодом вийде “Русалка Дністровая”, – у сьгоднішнім Будапешті), фактично дали поштовх для розвитку українського письменства в Галичині. Водночас на кінець 1850-х – початок 1860-х років тільки на території, знаній пізніше як Закерзоння, було понад 160 українських народних шкіл, у яких навчалося по 70, 100, 200, а в селі Заміхів (на захід від Ярослава) – аж 860 дітей [9, 199-212]. І заслуга в такому досягненні українського шкільництва – насамперед митрополита М. Левицького. (Поляки, як відомо, не визнавали “окремої руської мови”, чинили їй усякі перешкоди. Нині на вказаній території українських шкіл, на жаль, немає).

Звичайно, як до кожної особистості, від якої залежить багато, були певні претензії українців-сучасників і до митрополита Левицького. Окремі з цих претензій справді були слушними. Скажімо, є часткова його вина в тому, що не вийшов підготовлений “Руською трійцею” в 1834 р. альманах “Зоря”, як і в тому, що він не зумів належно оцінити значення “Русалки Дністрової” і взяв участь у каральній санкції супроти її творців за обхід цензури. Однак не забуваймо, що і над митрополитом тяжів австрійський монархізм, гнітила його поліцейська мететерніхівська система. Пам’ятаймо й про те, що саме митрополит М. Левицький 20 травня 1838 р. висвятив “укінченого богословця” М. Шашкевича на священника. У період митрополитства М. Левицького двічі у Львові – у 1850 і 1853 рр. – виходила перша українська “Читанка”, упорядкована в 1836 р. М. Шашкевичем.

Дослідники української минувшини часто дуже швидко на критику тої чи тої історичної особистості, але ж треба вміти бачити, що дала та особистість вартісного порівняно з її сучасниками, а не міряти минуле критеріями теперішнього часу. Історичні заслуги митрополита М. Левицького у відстоюванні

інтересів Української греко-католицької церкви, у піднесенні української освіти і взагалі національної справи в Галичині все-таки неординарні. Невипадково за його життя відомі (Й. Левицький, С. Ф. Лисинецький) й анонімні автори, переважно “питомці духовної семінарії”, дарували йому друковані оди під назвами “Стих во честь...”, “Пісня радостна во честь...”, “Чувства в праздничний день тезоіменитства...”, “Восторг благородного чувства...”. Дослідник І. Левицький у своїй славній “Галицко-руській бібліографії XIX століття” зауважив, що від 1801 до 1860 р. (за так званий конституційний період) у Галичині опубліковано 162 панегірики (70% усіх друкованих за той час поезій), зокрема 118 од, із яких 96 – “руською мовою” [1]. Митрополитові М. Левицькому із тих 96-ти присвячено понад два десятки.

Саме М. Левицькому як найвищому українському духовному ієрархові в Галичині судилося тут бути відповідальним за процес українського національного відродження в час “Весни народів”. “Тут, – як справедливо зазначає С. Шах, – відіграв він в переломових історичних роках 1848–1849 історичну роль...” [9, 185].

Яким же було літературне життя українців Галичини періоду “Весни народів”? І. Франко в листі до М. Драгоманова від 23 листопада 1889 р. писав: “Налягла на мене жінка, щоб я конче здавав екзамен докторський. Говорив я вже давніше про се діло з Огоновським, взяв був зразу тему “Літературний рух русинів 1848 р.”, до котрої у мене зібрано багато матеріалу. Та, оглядівшись, я побачив, що тема не відповідає головному постулатові Огоновського: “прошу, щоб то була справді література, а не політика”. Ну, а в нас в 1848 р. “справді літератури” майже не було, а була тільки політика” [7, 219-220].

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 3, № 220) зберігається план задуманої Франком роботи “Народний і літературний рух русинів Галичини в 1848 році”. Із цього документа видно, що головною темою розмови справді була б політика, і це закономірно, адже національне літературне пожвавлення в українській Галичині, в усій Слов’янщині було викликано саме політичними обставинами – європейською революцією 1848–1849 рр.

Скористаємося парадигмами І. Франка щодо 1848 р. в Галичині, але розглянемо найперше літературу, а не політику. І не з уваги на вказаний постулат О. Огоновського, а через обсяг звичайної статті, до того ж оглядаємо частково й 1849 р., бо революція ще тривала. Звичайно, без політичного підтексту не обійтись. Адже революція стимулює в літературі передусім громадянські теми, а це не що інше, як політика. “Весна народів” 1848–1849 рр. припала на період становлення нової української літератури в Галичині, започаткований тут “Русалкою Дністровою”. Десятиріччя, що передувало “Весні народів”, було в Галичині для цієї літератури складним, неоднозначним. “Русалку...” влада тримала під забороною; М. Шашкевич, замучений негласними покарами за “Русалку Дністровую” і хворобами, покинув сей світ; І. Вагилевич, утративши орієнтир, по суті зійшов із шашкевичівської дороги; почав блудити Я. Головацький, який згодом зовсім відцурався українства.

Найповажнішим після “Русалки Дністрової” літературним явищем у Галичині перед революцією був вихід у 1846–1847 рр. у Відні двох частин альманаху І. Головацького “Вінок русинам на обжинки”, до якого причетний і старший брат упорядника Яків – тоді ще найбільший із живих українських авторитетів Галичини.

Європейська революція 1848–1849 рр. прискорила дозрівання національних, зокрема слов’янських, думок про волю. Львів та інші міста Галичини зарябіли численними відозвами, оголошеннями, звертаннями. З рук у руки

передавалися листівки з українськими, польськими чи німецькими віршами, різними “піснями радості”. 1848 р. великих і виразно хрестоматійних творів українській літературі не приніс. На Наддніпрянщині після розгрому в 1847 р. Кирило-Методіївського братства й арешту Т. Шевченка українському творчій годі було пробитися. Наддніпрянщина ж у революційних розрухах просто не спромоглася на щось літературно більше, ніж дала. І. Франко в “Нарисі історії українсько-руської літератури” називає лише дві тогочасні галицькі “літературні появи”: це “комедіо-опери” І. Озаркевича “Дівка на відданю, або На миловане нема силованя” та “Весіле, або Над цигана Шмагайла нема розумнішого” – відповідно переробки п’єси І. Котляревського “Наталка Полтавка” та оперети С. Писаревського “Купала на Івана”. Із творів українських письменників Галичини 1848 р. до сьогодні не поблід хіба “Верховинець” (“Верховино, світку ти наш...”) М. Устияновича, та й то завдяки талановитій музиці, зрештою, він був опублікований аж у 1853 р. І. Вагилевич у 1848 р. редагував у Львові одну з перших двох українських газет – “Дневник руский” (друга – “Зоря галицка”). Тут він виступив із першим у Галичині нарисом рідного письменства – “Замітки о руській літературі”, друк якого було перервано у зв’язку із закриттям газети.

У творенні художньої української літератури ні І. Вагилевич, ні Я. Головацький під час “Весни народів”, та й пізніше, участі не брали. Думку І. Франка про те, що Я. Головацькому “під впливом подій 1848 року... удалося кілька непоганих віршів (“Чом, річенько домашня”, “Заполонилось небо довкола”)” [6, 72], не можемо прийняти, бо перший із названих віршів написаний ще в 1830-х роках і надрукований у другій частині “Вінка русинам на обжинки” під назвою “Річка”, а другого взагалі у спадщині Головацького не виявлено.

Найдіяльнішою силою української літератури в Галичині періоду “Весни народів” був М. Устиянович. Друг покійного М. Шашкевича, він найкраще репрезентував його дух у революційній ситуації. У травні 1848 р. в консисторській залі церкви Св. Юра у Львові, де зібралося триста делегатів Головної Руської Ради, виголошено поетичну “Згадку за Маркіяна Шашкевича во вічну Єго пам’ять” Устияновича, яка тоді ж вийшла окремою брошурою з паралельним польським автоперекладом, а в жовтні на скликаному з його ж, Устияновича, ініціативи “Соборі [з’їзді] руських учених” письменник сміливо закликав: “...послухаймо громкого Шевченка!”.

У “Зорі галицькій” 1848 року М. Устиянович надрукував патріотичні вірші “Дума матері рускої”, “До Перемишлян”, “До “Зорі галицкої””. Приписана Устияновичеві в “Галицко-руській бібліографії XIX-го століття” І. Левицького (1888. – Т. 1), а звідти і в інших бібліографіях байка “Вовк, Баран і Лис” насправді належить І. Гушалевичеві.

Щодо І. Гушалевича, який гучно ввірвався в літературу 1848 р. пісню “Мир вам, братя...”, котру, видрукувану на окремому аркуші, роздавали в тім році делегатам Слов’янського з’їзду в Празі, то це талант, який щонайбільше підіймався до рівня посередності. У статті “Іван Гушалевич” І. Франко не лишив каменя на камені від творчості цього поета, зокрема й від виданої 1848 р. його першої збірки “Стихотворенія”. Але вже те, що цій творчості Каменяр присвятив понад півсотні сторінок книжкового тексту, мимоволі свідчить, що з неї вибирали, та при бажанні й нині ще можна вибрати дещо корисне, звичайно, не з москвофільської її частини, бо, ставши москвофілом, Гушалевич, за оцінкою Франка, перетворився в “морального трупа”.

З одним чи кількома невеликими творами в 1848 р. виступили в “Зорі галицькій” Лука Данкевич – поет, писання якого І. Франко наприкінці життя збирався видати окремою збіркою, Євстахій Прокопчиць, Лев Трещаківський,

Григорій Савчинський, книжку поезії й прози якого упорядкував і видав 1993 р. в Тернополі П. Медведик.

Набагато пліднішим і поважнішим для літератури на західноукраїнських землях був 1849 р. І насамперед неординарними не тільки для Галичини, а й для всієї України творами українського романтизму “Месть верховинця” М. Устияновича та “Скит Манявський” А. Могильницького.

М. Устияновичеві належить перша в Галичині закінчена поема “Путь на полонину”, написана, очевидно, у 1849 р., бо вже на початку наступного року автор опублікував фрагмент центральної її частини в газеті “Галичо-руський вісник”, яку тоді редагував. Поема повністю побудована на алегоріях. Назва символізує шлях угору, до світла, волі, що цілком відповідало загальному революційному піднесенню.

А. Могильницький, за характером творчості – поет-епік, у 1849 р., як уже говорилося, опублікував послання “Ученим членам Рускої Матиці”. На створену 1848 р. у Львові “Галицько-руську Матицю” – товариство для розбудови в краю української освіти й культури – покладали великі надії. На жаль, більшості цих надій товариство не оправдало. У 1849 р. вийшла популярна свого часу п’єса Р. Моха “Справа в селі Клекотині”. Непогано дебютував в українській літературі І. Наумович комедією “Гриць Мазниця, або Муж заманений” – переробкою з Мольєра, та згодом він став одним зі “стовпів” галицького москвофільства. 1849 р. вперше побачили світ у Львові твори зачинателів нової української літератури – “Пісня на новий, 1805 год... князю Олексію Борисовичу Куракіну” І. Котляревського та “Болеслав Кривоустий під Галичем, 1139” М. Шашкевича. К. Блонський під час “Весни народів” намагався (на жаль, безуспішно) видати в Галичині “Енеїду” І. Котляревського, Я. Головацький перевідав тут “Марусю” Г. Квітки-Основ’яненка.

Літературне українське життя в Галичині під час “Весни народів”, як бачимо, лише починало належним чином розвиватися, та суспільна негода, що запанувала після придушення революції, знову прив’ялила тут наше письменство, як ту квітку-“веснівку” у відомому вірші М. Шашкевича. Новий етап розвитку цього письменства почнеться в Галичині щойно в 60-х роках ХІХ століття. Через півтора-два десятиліття це письменство міцно утвердить своїм талантом І. Франко – виведе його на обшири світового звучання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Галицько-русская библиография XIX-го столетия. (1801 – 1886)* / Составил Иван Ем. Левицкий. – Т. 1. – Львів, 1888. – С. ХХІ.
2. *Кордасевич А.* Благодіяння всевітліших австрійських монархів і правительства їх для русинів галицких // *Зоря галицкая* яко альбум на год 1860. – Львів, 1860.
3. *Лірбак* з-над Сяну: Перемиські друки середини ХІХ століття / Упорядник В. Пилипович. – Перемишль, 2001. – С. 433.
4. *Студинський К.* Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829–1843). – Львів, 1916. – С. СХХІІ – СХХІІІ.
5. *Твори* Николи Устияновича і Антона Могильницького. – Львів, 1913. – 512 с.
6. *Франко І.* Зібрання творів: У 50-ти томах. – Т. 35. – Київ: Наукова думка, 1982. – С. 72.
7. *Франко І.* Зібрання творів: У 50-ти томах. – Т. 49. – Київ: Наукова думка, 1986. – С. 219–220.
8. *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. – Львів, 1910. – 450 с.
9. *Шах С.* Між Сяном і Дунайцем: Спомин. – Ч. 1. – Мюнхен, 1960. – С. 199–212.

Отримано 9 березня 2017 р.

м. Дрогобич

